

УДК 347.91/.95

Неля Савчин,

канд. юрид. наук,

асистент кафедри процесуального права

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ЗАВДАННЯ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

У статті аналізуються завдання цивільного судочинства, які закріплені в цивільному процесуальному законодавстві України. Розкривається зміст окремо кожного із завдань цивільного судочинства через призму їх розуміння в практиці Європейського суду з прав людини. Наводяться приклади конкретних рішень Європейського суду з прав людини, які містять визначення поняття чи критерії розуміння змісту таких завдань цивільного судочинства, як справедливий, неупереджений і своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ.

Ключові слова: завдання цивільного судочинства, неупереджений розгляд справи, рішення суду, розумні строки, своєчасний розгляд, справедливий судовий розгляд, судова практика.

Постановка проблеми. Стаття 2 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) визначає, що завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений і своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ із метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [1]. Цей факт свідчить про те, що законодавець на національному рівні відтворив положення про «право на справедливий суд», закріплене в п. 1 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р., яка була ратифікована Україною 17 липня 1997 р. (далі – Конвенція). Детальний аналіз завдань цивільного судочинства набуває значної актуальності, оскільки сприяє подальшому розвитку цивільного процесуального законодавства та здійсненню ефективного правосуддя в Україні.

Наукове дослідження й аналіз завдань цивільного судочинства здійснювали у своїх працях такі вчені, як В. Городовенко, О. Захарова, В. Комаров, С. Короед, Н. Кузнецова, Р. Куйбіда, С. Курочкін, В. Лагута, Д. Луспенник, В. Лутковська, Н. Луців-Шумська, В. Маляренко, О. Михайленко, Д. Притика, П. Рабінович, З. Ромовська, В. Тертишников, О. Ткачук, О. Толочко, С. Фурса, Є. Харитонов, С. Чернооченко, М. Шакарян, М. Штефан, В. Яркв та інші.

Однак, незважаючи на велику кількість досліджень завдань цивільного судочинства, відсутній комплексний аналіз і розкриття змісту кожного із завдань цивільного судочинства крізь призму практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Тому вважаємо за необхідне розкрити зміст завдань цивільного судочинства на основі їх розуміння, яке закріплене в практиці ЄСПЛ.

Мета статті – розкрити зміст кожного із завдань цивільного судочинства, застосовуючи при цьому їх розуміння, яке закріплене в рішеннях ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу. У великому тлумачному словнику сучасної української мови визначено, що завдання – це наперед визначений, запланований для виконання обсяг роботи, справа [2, с. 378].

Ст. 17 Закону України від 23 лютого 2006 р. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» передбачене застосування судами в розгляді справ Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р. та практики Європейського суду з прав людини як джерел права [3].

Ураховуючи той факт, що право на справедливий суд займає основне місце в системі глобальних цінностей демократичного суспільства, ЄСПЛ у своїй практиці пропонує досить широке його тлумачення. Справедливість означає неупередженість дій, суджень, визнання чистоти, гідності, відплату кожному на законних і чесних підставах і в цілому відповідність людських взаємин, учинків загальноновизнаним моральним і правовим нормам [4, с. 24].

ЄСПЛ виробив два підходи до розуміння справедливості. У широкому значенні це поняття містить усі елементи, передбачені

п. 1 ст. 6 Конвенції, у вузькому воно поширюється лише на вимогу справедливості, яка в тексті ст. 6 Конвенції використовується разом із процесуальними вимогами публічності й розумності строку судового розгляду [5, с. 190–191].

Як свідчить позиція ЄСПЛ у багатьох справах, основною складовою частиною права на справедливий суд є право доступу в тому розумінні, що особі має бути забезпечена можливість звернутися до суду для вирішення певного питання й що з боку держави не повинні чинитися правові чи практичні перешкоди для здійснення цього права. Так, у справі *Bellet v. France* ЄСПЛ зазначив, що «стаття 6 § 1 Конвенції містить гарантії справедливого судочинства, одним з аспектів яких є доступ до суду. Рівень доступу, наданий національним законодавством, має бути достатнім для забезпечення права особи на суд з огляду на принцип верховенства права в демократичному суспільстві. Для того, щоб доступ був ефективним, особа повинна мати чітку практичну можливість оскаржити дії, які становлять втручання в її права» [6].

Щодо неупередженого розгляду й вирішення цивільних справ, то слід сказати, що слово «неупереджений» тлумачиться як такий, що не має обманної, негативної, заздалегідь сформованої думки, упередження проти кого-, чого-небудь [2, с. 783].

На превеликий жаль, судді часто вдаються до дій, пов'язаних із їхнім упередженим ставленням до однієї зі сторін цивільного процесу. Наприклад, суддя під час допиту свідків безпідставно знімає запитання, тим самим позбавляючи особу, яка їх ставить, можливості отримати об'єктивну інформацію з приводу дійсних обставин справи; безпідставно відмовляє в призначенні судової експертизи; здійснює однобічну оцінку доказів, поданих сторонами в цивільній справі. Слід визнати, що неупереджений розгляд значної кількості цивільних справ на практиці залишається «процесуальним міфом-завданням», а забезпечення можливості реалізації вказаного завдання залежить виключно від свідомості самого судді [7, с. 5]. Ця теза підтверджується закріпленням у ст. 15 Кодексу суддівської етики обов'язком: «Неупереджений розгляд справ є основним обов'язком судді» [8].

Л. Сайкін, Б. Грузд виділяють два аспекти неупередженості: 1) суддя повинен бути суб'єктивно вільний від особистих упереджень і пристрастей; 2) він повинен бути об'єктивно неупереджений, тобто гарантовано виключати будь-які обґрунтовані сумніви в цьому аспекті. Н. Сакара вважає основним інституційним елементом моделі

справедливого судочинства суд, який має відповідати вимогам незалежності та неупередженості. В. Городовенко правильно зазначає, що суб'єктивний аспект безсторонності судді забезпечується свободою від ідейного й емоційного впливу й правом і обов'язком ухвалювати рішення виключно на підставі закону. Справедливість стосується внутрішніх настанов, морально-етичних уподобань кожного окремого судді та присяжного, які формують склад суду. Ознаки справедливого й неупередженого судді, як указує Д. Луспенник, можуть бути наявні тоді, коли суддя не ангажований економічними та політичними інтересами тих чи інших груп населення чи державною владою [9].

Важливу роль у розробленні критеріїв неупередженості (тобто безсторонності) як складової частини права на справедливий судовий розгляд відіграє практика ЄСПЛ, у контексті якої повинна формуватися національна судова практика.

Безсторонність (неупередженість) суду означає відсутність упередженості та необ'єктивності. Згідно з усталеною практикою ЄСПЛ наявність безсторонності для цілей п. 1 ст. 6 Конвенції має встановлюватися згідно з:

1) суб'єктивним критерієм, урахувавши особисті переконання та поведінку конкретного судді, тобто чи мав суддя особисту упередженість або чи був він об'єктивним у цій справі;

2) об'єктивним критерієм, іншими словами, шляхом установлення того, чи забезпечував сам суд (і серед інших аспектів – його склад) достатні гарантії для того, щоб виключити будь-який обґрунтований сумнів у його безсторонності (див. рішення у справах «Feu проти Австрії», рішення від 24 лютого 1993 р., Series A № 255, пп. 28 та 30; «Wettstein проти Швейцарії», № 33958/96, п. 42, ECHR 2000-XII).

Між суб'єктивною й об'єктивною безсторонністю немає беззаперечного розмежування, оскільки поведінка судді не тільки може викликати об'єктивні побоювання щодо його безсторонності з погляду стороннього спостерігача (об'єктивний критерій), а й може бути пов'язана з питанням його або її особистих переконань (суб'єктивний критерій) («Кургіанов проти Кіпру» [ВП], № 73797/01, п. 119, ECHR 2005-XIII). Тому в деяких випадках, коли докази для спростування презумпції суб'єктивної безсторонності судді отримати складно, додаткову гарантію дасть вимога об'єктивної безсторонності («Pullar проти Сполученого Королівства», рішення від 10 червня 1996 р., п. 32, Reports 1996-III).

ЄСПЛ зазначає, що навіть вигляд має певну важливість, іншими словами, «має

не лише здійснюватися правосуддя, ще має бути видно, що воно здійснюється». Адже йдеться про довіру, яку в демократичному суспільстві суди повинні вселяти в громадськість («De Cubber проти Бельгії», рішення від 26 жовтня 1984 р., Series A, № 86).

Перша українська справа, де піднімалася проблема об'єктивної безсторонності суду, – справа «Белуха проти України», № 33949/02, рішення від 9 листопада 2006 р. У цій справі заявниця скаржилася на безсторонність суду першої інстанції та його голови, що розглядав її справу. Стосовно суб'єктивного критерію безсторонності ЄСПЛ зазначив, що особиста безсторонність суду презюмується доти, доки не надано доказів протилежного. Стосовно ж об'єктивного критерію, то ЄСПЛ визначив окремо від поведінки голови суду те, чи існували переконливі факти, які б могли свідчити про його безсторонність.

Іншим аспектом неупередженості суду є питання висловлювань суддів, які розглядають справу заявника. Так, у справі «Buscemi проти Італії» (№ 29569/95, рішення від 16 вересня 1999 р.) Суд зазначив, що від судових органів вимагається проявляти максимальну обачність щодо справ, які вони розглядають, щоб зберегти свій імідж як неупереджених суддів. Ця обачність повинна стримувати їх від використання преси, навіть якщо їх провокують до цього. Цей обов'язок накладають високі вимоги правосуддя й характер повноважень суду. У зазначеній справі голова суду публічно зробив заяви, які вказували на те, що він уже сформував неприхильну думку щодо справи заявника до того, як почав головувати у справі. На думку Суду, ці висловлювання були такими, що об'єктивно виправдали побоювання заявника щодо неупередженості суду. Отже, мало місце порушення ст. 6 Конвенції (п. п. 64–69 рішення) [10].

Аналізуючи завдання своєчасності розгляду й вирішення цивільних справ, необхідно звернути увагу на те, що ст. 6 Конвенції також гарантується право на розгляд справи судом у «розумні строки». На рівні процесуального законодавства України розумним прийнято вважати строк, якщо він передбачає час, достатній (з урахуванням обставин справи) для вчинення процесуальної дії, і відповідає завданню цивільного судочинства. Відповідно до цивільного процесуального законодавства України розгляд справ судами протягом розумного строку обмежується певними конкретними термінами залежно від виду юрисдикції, провадження чи категорії справи (наприклад, не більше тридцяти днів із дня початку розгляду справи по суті для цивільних справ,

що розглядаються в загальному провадженні (ч. 2 ст. 210 ЦПК України)). При цьому закон визначає лише максимальні часові періоди для вчинення тих чи інших процесуальних дій. Суддям доцільно додержуватися розумних строків розгляду справи й завершувати справи в розумний для кожного випадку строк, не чекаючи на закінчення граничного строку, визначеного процесуальним законодавством.

Слід відмітити, що у своїй практиці ЄСПЛ підходить до цієї проблеми індивідуально. Проте були встановлені певні критерії, у світлі яких слід оцінювати тривалість провадження. Ними є складність справи, поведінка заявника, поведінка судових та інших державних органів, важливість предмету розгляду для заявника.

Між сутністю розумного строку в розумінні українського і європейського законодавця є певна відмінність. Українські процесуальні закони кваліфікують строк як проміжок часу, упродовж якого учасник процесу чи суд повинні вчинити ту чи іншу значиму дію. Інакше кажучи, розумний строк становить сукупність процесуальних строків, установлених законом для вирішення справи з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів без необґрунтованих зволікань. Водночас ЄСПЛ оцінює розумний строк як тривалість усього провадження, починаючи від його порушення й закінчуючи повним виконанням судового рішення. За цією концепцією розумність строку пов'язана з результатом правосуддя – досягненням справедливості й поновленням у правах. Іншими словами, строк розгляду справи є складником розумного строку, а останній містить час, упродовж якого справа вирішується судами всіх інстанцій, а також строк виконання судового рішення [11, с. 36–37].

У рішенні у справі «Броуган (Brogan) та інші проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ роз'яснив, що строк, який можна визначити розумним, не може бути однаковим для всіх справ, і було б неприродно встановлювати один строк у конкретному цифровому виразі для всіх випадків [12]. Таким чином, у кожній справі виникає проблема оцінки розумності строку, яка залежить від певних обставин. Довгий розгляд справи може бути визнаний розумним, якщо сама справа є складною як із фактичного, так і з правового боку.

У разі необхідності особа, яка звертається до ЄСПЛ із заявою про визнання розгляду справи необґрунтовано довгим, має довести, що вона особисто не вчиняла дій, спрямованих на затягування процесу. Отже, ЄСПЛ кожного разу оцінює поведінку заявника та її

вплив на тривалість розгляду справи. Яскравим прикладом, коли поведінка заявників стала однією з причин тривалого розгляду спору, є справа «*Чірікоста і Віола проти Італії*», де 15-річний строк розгляду було визнано виправданим, оскільки самі заявники сімнадцять разів зверталися з проханням про відстрочення процесу й не заперечували проти шістьох перенесень розгляду, здійснених на підставі заяви іншої сторони у справі. Водночас використання всіх засобів оскарження, які передбачені національним законодавством, не вважається ЄСПЛ таким, що свідчить про затягування строків розгляду справи через поведінку заявника. Крім поведінки заявника, під час установа розумності строків розгляду справ ЄСПЛ аналізує й поведінку органів влади. Серед основних причин затягування розгляду справ із вини держави, як правило, є велике навантаження на суди, недофінансування судів, відсутність достатньої кількості суддів і допоміжних працівників тощо. Затягування строків розгляду справ також може відбуватися внаслідок несвоєчасного проведення судових експертиз. ЄСПЛ зобов'язує суддів слідкувати за проведенням цих експертиз: «Експерти працюють у межах судового розгляду, який контролюється суддею. Він залишається відповідальним за підготовку справи до судового розгляду та швидкий хід процесу». Порушенням розумних строків розгляду справ про цивільні права й обов'язки може вважатися тривале невиконання судових рішень із вини державних органів. Згідно з прецедентною практикою ЄСПЛ, процедура виконання рішень суду є невід'ємною частиною судового розгляду [13, с. 8].

Найбільш поширеними причинами затягування розгляду судових справ є такі:

- 1) неявка сторін у судові засідання;
- 2) учинення зацікавленою стороною навмисних дій із затягування розгляду справи (відкладення розгляду справи без належного доведення поважності причин), на що суддя не реагує чи реагує неефективно;
- 3) невинновано тривалі перерви в судових засіданнях;
- 4) перебування судді в нарадчій кімнаті в іншій справі;
- 5) безпідставне зупинення провадження у справі до розгляду кримінальної справи;
- 6) призначення судової експертизи та необґрунтована тривалість її проведення;
- 7) нині до зазначеного переліку поширених підстав для відкладення розгляду справи, безперечно, можна віднести закінчення повноважень суддів (які були призначені на посаду строком на 5 років), що сприяє збільшенню навантаження на «працюючих» суд-

дів, або проходження суддею кваліфікаційного оцінювання [14].

Великим здобутком ЄСПЛ, що важливо для національної судової практики, є те, що ним розроблена система критеріїв ефективності засобу правового захисту права на справедливий судовий розгляд у розумний строк, а саме: 1) одним із кращих превентивних засобів є закріплення абсолютних і безумовних строків розгляду справи; 2) правовий засіб захисту повинен бути ефективним, достатнім і доступним, а процедура – досить короткою; 3) засіб є ефективним, якщо його можна використати для прискорення ухвалення рішення суду, що розглядає справу, або якщо він дає учаснику процесу адекватну компенсацію за затримку, яка вже відбулася; 4) найбільш ефективним рішенням слід визнати наявність правового засобу захисту, спрямованого на перевірку процесу для попередження затримок, що має беззаперечні переваги порівняно із засобами правового захисту лише компенсаторного характеру, оскільки перший попереджає послідовні порушення стосовно таких же видів розгляду, а не просто виправляє порушення *a posteriori*; 5) сполучення двох видів засобів захисту (перший спрямований на прискорення процесу, а другий – на визначення компенсації), що є найкращим рішенням, при цьому переваги повинні надаватися прискорювальним, а не компенсаторним засобам; 6) засіб правового захисту повинен застосовуватися як для проваджень у справах, розгляд яких не завершений, так і для проваджень у справах, які закінчилися; провадження в таких справах має проводитися за спеціальними правилами, які відрізняються від звичайних; 7) засіб правового захисту повинен забезпечувати відшкодування матеріальної та моральної шкоди; 8) рівень компенсації повинен бути адекватним і відповідати рівню компенсації, що присуджується ЄСПЛ [15, с. 7–10].

Висновки

Ураховуючи аналіз практики ЄСПЛ, можна стверджувати, що національне процесуальне законодавство не відтворює повністю позиції ЄСПЛ щодо розкриття змісту завдань цивільного судочинства. Таким чином, завдання цивільного судочинства, яким є справедливий, неупереджений і своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ із метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави, на практиці часто залишається нереалізованим. Практика ЄСПЛ щодо України свідчить про те, що причинами порушення прав людини

частіше за все є недосконале законодавство нашої держави чи його неправильне практичне застосування державними органами та судовими інстанціями.

Список використаних джерел:

1. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV (редакція від 28 серпня 2018 р.). Верховна Рада України. URL: <https://goo.gl/5RuYjm> (дата звернення: 27.10.2018).

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Бусел. К.; Ірпін: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

3. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV (редакція від 02 грудня 2012 р.). Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 19.11.2018).

4. Середенко К. «Справедливий суд» у розумінні європейського суду з прав людини. Матеріали «круглого столу» Роль практики Європейського Суду з прав людини у ствердженні принципу верховенства права, Миколаїв, 8 грудня 2016 р. С. 23–28.

5. Ткачук О. Витоки сучасного розуміння права на справедливий суд. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 1/2. С. 188–193.

6. Коваль І. Право на справедливий суд: практика Європейського суду з прав людини щодо України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_7474 (дата звернення: 27.11.2018).

7. Братель О. Новий погляд на проблемні питання визначення завдань та мети цивільного судочинства. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 4. С. 3–12.

8. Про затвердження Кодексу суддівської етики: рішення XI з'їзду суддів України від 22 лютого 2013 р. URL: <https://goo.gl/7TTHUC> (дата звернення: 15.11.2018).

9. Колісник О. Належний суд як одна з передумов справедливого та неупередженого судочинства. URL: <https://goo.gl/Z9qVvb> (дата звернення: 17.11.2018).

10. Незалежний та неупереджений суд. URL: <https://goo.gl/amRm1N> (дата звернення: 25.10.2018).

11. Гуйван П. Своєчасний розгляд справи як елемент права на справедливий суд. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2018. Том 29 (68) № 1. С. 36–42.

12. Справа «Броуган та інші проти Сполученого Королівства» (Case of Brogan and others v. the United Kingdom). Європейський суд з прав людини (рішення від 29 листопада 1988 р.). URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=430> (дата звернення: 21.11.2018).

13. Банчук О. Розумний строк розгляду справи у суді: європейські стандарти та українські реалії. *Адвокат*. 2005. № 11 (62). С. 7–10.

14. Притягнення до відповідальності суддів за пропуск строків розгляду справи: законність і справедливість. URL: <https://goo.gl/Mhk1av> (дата звернення: 15.11.2018).

15. «Kudla v. Poland», 26 October 2000. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58920> (дата звернення: 17.11.2018).

В статье анализируются задания гражданского судопроизводства, закрепленные в гражданском процессуальном законодательстве Украины. Раскрывается содержание отдельно каждого из заданий гражданского судопроизводства сквозь призму их понимания в практике Европейского суда по правам человека. Приводятся примеры конкретных решений Европейского суда по правам человека, которые содержат определение понятия или критерии понимания смысла таких заданий гражданского судопроизводства, как справедливое, беспристрастное и своевременное рассмотрение и разрешение гражданских дел.

Ключевые слова: задания гражданского судопроизводства, беспристрастное рассмотрение дела, решение суда, разумные сроки, своевременное рассмотрение, справедливое судебное разбирательство, судебная практика.

The article analyzes the tasks of civil proceedings, enshrined in the civil procedural legislation of Ukraine. The content of each of the tasks of civil proceedings is disclosed through the prism of their understanding in the practice of the European Court of Human Rights. Examples are given of specific decisions of the European Court of Human Rights which contain a definition of the concept or criterion for understanding the meaning of such tasks of civil justice as fair, impartial and timely consideration and resolution of civil cases.

Key words: tasks of civil proceedings, impartial consideration of the case, court decision, reasonable time, timely review, fair trial, judicial practice.